

Bir Mimarlık Tarihi Alanı Olarak Türkiye’de Peyzaj Mimarlığı Tarihi ve Peyzaj Mimarlığı- Devlet İdeolojisi İlişkisi

Tayfun GÜRKAŞ*

I- Giriş: Türkiye’de Peyzaj Mimarlığına Kuramsal Yaklaşımlar

Bu makale, Türkçe peyzaj mimarlığı tarihi üzerine yazılmış eserlerin genel bir değerlendirmesi olmakla birlikte, özelde peyzaj mimarisinin, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi bürokrasisinin gözünden nasıl görüldüğüne ve bu konuda üretilmiş bürokratik metinler, yani bir anlamda *bürokratik literatür* üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet yıllarında peyzaj da dahil olmak üzere her türlü imar faaliyetinin “yönetim pratikleri (*statecraft*)” içinden yeniden üretilmesi ve anlamlandırılmasıdır. Bu durum kestirmeden bir tür “kültürel milliyetçilik” olarak okunmamalıdır. Bununla kastedilen devletten bağımsız iş görme şansına sahip her türlü mimari aktörün bile kendi pozisyonunu ısrarla “yönetim pratikleri” üzerinden anlamlandırmak istemesidir.¹

Descartes ve Newton ile temellenen bilim devrinde ortaya çıkan barok bahçeler insanın aklı ile doğaya müdahale edebileceğinin, doğayı matematiksel araçlarla bir bütün olarak kavrayabileceğinin göstergesiydi. İngiliz enformel bahçeleri romantik bir tahayyülün yansımalarıydı. Ama Lale Devrini saymazsak Osmanlı’dan Cumhuriyet’e doğayı potansiyel mülk olarak gören bir toplumda peyzaj doğal olarak araçsal rasyonalitenin bir bileşe-

* Arş. Gör. Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı.

1 Bu duruma örnek olarak iki isim verilebilir: Geç Osmanlı dönemi için Süreyya Paşa (İlmen) ve Erken Cumhuriyet için Mevlut Baysal. Süreyya İlmen için bkz. Uğur Tanyeli, “Kentsel Değişimde Önderlik Sorunu ve Süreyya Paşa”, *İstanbul Dergisi*, 1992, s. 2, s. 117-123. Mevlut Baysal için bu makalenin yazarı henüz bir akademik çalışmaya rastlamamıştır. Baysal’ın basılı iki kitabı bulunmaktadır: Mevlut Baysal, *Bahçe Mimarı*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1936; Mevlut Baysal, *Çankaya’da Gazinin Hizmetinde*, İstanbul: Ercan Matbaası, 1954. İlk makalenin başlığı ve Baysal’ın ikinci kitabının önsözünde kullandığı ifadeler bile devlet ile kurulmak istenen bağın önemini göstermektedir.

ni oldu. Bu durumda ise özerk bir peyzaj kuramından/yazınından ya da bir projeden söz etmek mümkün gözüküyor. Geriye, üzerinde konuşabileceğimiz, oluşmuş tek alan olarak ise araçsal rasyonaliteyi vareden bürokratik metinler kalıyor.

Eldem, XVIII. yüzyılı Osmanlı dünyasında değişimin başladığı değil, aslında, değişimin farkına varıldığı dönem olarak tanımlar.² Osmanlı yönetimi değişimi fark ettiği andan itibaren Batı'yla olan ilişkisine yeni bir boyut getirmiştir. Değişimin fark edilmesi, Batı'nın sahip olduğu güçle ilişkilendirilen ve onun ifadesi olan her şeyin bu topraklarda da olması yönünde bir dizi isteği ortaya çıkarmıştır. Osmanlı bürokratının Batı'ya baktığında gördüğü olgu ve pratikler, kendi dünyasına göre "yeni" ve farklı olanlardan çok, kendi dünyasındakilerin daha yetkin ve etkili "işlerlik" gösteren halidir. Dolayısıyla kendisine göre üstün olduğunu kabul ettiği Batı'dan bu üstünlüğünün göstergelerini ithal etmeye başlamıştır. Osmanlı'nın Batı karşısında askeri gücün yanı sıra, topluma karşı zayıfladığına inandığı idari gücünü onarmak için de bu yola başvurmuştur. Tanju'nun deyimi ile amaç, toplumsal paradigmayı değiştirmeden koruyabilmek, yapının yeniden üretimini sağlayabilmek için gerekli ve diğerinde olan gücü elde etmek ve o gücün gösterimi olan pratiklere, gücün görünümüne sahip olmaktır.³

II. Osmanlı Mesire Geleneğinde Bir Kırılma Noktası, Doğaya Müdahale Kavramının Doğuşu: Sadabat Düzenlemesi

Askeri teknolojinin yanında mimarlık teknolojisinin niçin ithal edildiği sorusu bu noktada anlamlı hale gelmektedir. Çünkü, gücün en iyi gösterim araçlarından biri mimarlıktır ve bu durumda mimarlık teknolojisinin de ithal edilenler arasında yer alması olağan görünmektedir. Tanju'nun belirttiği gibi, değişimin ve doğal olarak da gecikmenin fark edildiği erken dönemlerde, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Batı ve Osmanlı toplumlarını karşılaştırırken kullandığı "*dünya müminlerin zindanı, kafirlerin cenneti*" metaforunun mekana gönderme yapması, mekanın Osmanlı ideolojik pratikleri arasındaki yerini göstermesi açısından önemlidir.⁴ Bu nedenle, matbaa ve daha bir çok şeyin yanında mimarlığın da Patrona Halil isyanının hedefi olmasının nedeni, hiç kuşkusuz, mekanın devletin simgelerinden biri olmasıdır.

XVIII. yüzyıl başlarına kadar kentteki yapı sayısını arttırmaktan daha öte kente bir müdahalenin yaşanmadığı ve Osmanlı bürokratının da böyle bir

2 Edhem Eldem, "Osmanlı Dönemi İstanbul'u", *İstanbul'a Armağan III: Gündelik Hayatın Renkleri*, Mustafa Armağan (haz.), İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.

3 Bülent Tanju, "1908-1946 Türkiye Mimarlığının Kavramsal Çerçevesi", Basılmamış Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1998.

4 Tanju, *a.g.e.*, s. 24.

çaba içinde olmadığı görülür. Bu sistemde kentsel yapıya gerçekte müdahale edilmez ya da onu değiştirme kaygısı duyulmaz. Kentsel yapı bir anlamda sürekli olarak kendini yeniden üretir ama kapsamlı bir metamorfoza uğramaz. Böyle bir düzen içinde bürokratik üst sınıf üyelerinin işlevi değişime yol açacak girişimlere kalkışmak değil, mevcut kentsel yapı üzerinde niteliksel olmaktan çok, niceliksel geliştirme eylemleri yapmaktır.⁵

Kente bütüncül bir müdahalenin olmadığı Osmanlı geleneksel dünyasında Kağıthane düzenlemeleriyle bir kırılma noktası yaşanır. Kağıthane düzenlemesi, birçok düzeyde kavranması gereken genel bir tavır değişikliğini somutlayan bir olaydır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında İstanbul’un en önemli kentsel gelişmelerinden biri, Kağıthane’de oluşturulan ve üst sınıflara yönelik olan, Tanyeli’nin deyimi ile “sahte banliyöleşme” hareketidir. Ancak Türk üst sınıfının yararlandığı yazlık evler için alternatif kentsel alanlar oluşturmanın hiçbir Batılı kaynağı yoktur. Aksine, bu durum Konya ve Kayseri gibi Anadolu şehirlerinde yüzyıllardır bilinen bir uygulamadır. Ne var ki sahte banliyöleşme alanlarının kültürel açıdan yerel olmasına karşın, planlama süreci Batılı kavramların bir parça da olsa etkili olduğunun göstergesidir. Sadabat olarak adlandırılan Kağıthane vadisinin gelişimi bu fikri doğrulayan en önemli örnektir. Kağıthane planlamasının önemi, ne tamamen geleneksel Osmanlı ne de tamamen Batılı bir teknik operasyon olmasından kaynaklanır.⁶

Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin seyahati sırasında “... bir ahur için bu kadar tekellüfe ne hacet var idi” sorusuna aldığı “... kasden öyle yapılmıştır. Françe padişahının ahuru, Çasar’ın sarayından mükelleftir denmek için bu tekellüfe himmet olunmuştur” cevabının, gücünü simgelemek için araçlar arayan Osmanlı eliti için ne anlama geldiği açıktır. Hatta Raşit Efendi zamanında ve İbrahim Paşa’nın buyrultusu üzerine Fransa’nın “vesaiti umran ve maarifine daha layıkıyla kesbi ittila ederek kabili tatbik olanların tasviri” amacını taşıyan bir takrirname yayınlanmıştır. Gözlemlerinin ve aldığı cevapların Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin zihninde yarattığı tablo bellidir. Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Fransız mimarisinin kendisini en çok etkilemiş olan özelliklerini şöyle sıralamaktadır: Birincisi; mutlakiyetçi düzeni abartmaya yönelik bir imar programında, sarayın törensel yaşamına dekor olacak bir “protokol” mimarisine yer verilmiş olmasıdır. İkincisi, doğanın, somut ve pratik yararlarından uzaklaştırılarak mimarinin hizmetine sokulmasıdır.

Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Fransız bahçelerini anlatırken sık sık “tasvir olunmaz” sözünü kullanır. Bu tanımın, bir övgü niteliği taşımasının yanı sıra

⁵ Tanyeli, *a.g.e.*

⁶ Uğur Tanyeli, “Osmanlı Kentsel Ulaştırma Düzeni ve Batılılaşması: Tekno-Kültürel Bir Değerlendirme”, yayınlanmamış makale.

büyük olasılıkla başka bir anlamı daha olmalıdır. Genellikle topografyanın izin verdiği olanaklardan yararlanarak yapılan ve işlevsel olarak kullanılan Osmanlı bahçelerinin aksine, Fransız bahçelerinde doğaya müdahale edilmiş, topografya değiştirilmiş ve sebze-meyve yetiştirmek gibi somut işe yararlık beklentilerinden uzaklaşmıştır. Bahçe sistematik olarak düzenlenmiştir. Su, o zamana kadar Osmanlı'da yaygın olarak kullanıldığı biçiminin aksine, akış gücünden yararlanılarak değil, çeşitli mekanik araçlarla bahçeye dahil edilmiştir. Dolayısıyla, Fransız bahçeleri, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin gözünde öncelikle teknolojik içerikleriyle önemli gözükmüş olmalıdır.

Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin yukarıdaki gözleminde dile getirdiği gibi, doğaya müdahale edebilmenin siyasal gücü simgeleyen araçlardan biri olduğunu kavrayan Osmanlı, doğal olarak mesirenin anlamını değiştirirken fiziksel biçimini de değiştirmiştir. Düzenleme çalışmaları hassa başmimarı Mehmed Ağa ve mühendislerin yürütücülüğünde ve derenin ıslahı çalışmalarıyla başlamıştır. Tasarımda dere, yerleşmenin belirleyici ögesi olarak kullanılmış, eski yatağından alınarak iki tarafı mermer rıhtımlı bir kanal gibi düzenlenmiştir. Dönemin ünlü ozanı Nedim'in "Cedvel-i Sîm" (Gümüş Kanal) olarak adlandırdığı kanalın suları, iki set üzerinden kaskadlar halinde aktılarak 1100 m.lik düz bölümünün bitiminde bir havuzda toplanmıştır. Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından Padişah için inşa ettirilen ve Sadabad olarak anılan Kasrı Hümayun da tam bu noktaya yerleştirilmiştir. Has Bahçe, kasrın önünde ve Cedvel-i Sîm boyunca uzanmaktadır. Düzenlemede Kağıthane deresine verilen rol, bahçelerin büyüklüğü ve yapı/bahçe ilişkisinin belirlenmiş geometrisi, Cedvel-i Sîm'in kaskadlar, su köşklere, çeşmeler gibi yan yapılarla birlikte mimarî mizansene sokulması, padişah ve erkan konutlarının bir araya getirilmesi, Fransız tasarımlarının saray düzenlemelerini çağrıştırmaktadır.⁷ Oysa Cedvel-i Sîm aksiyal bir vista getirirse de Fransız bahçelerinin ana koşulu olan simetrik düzenleme içinde değildir. Dahası inşa edilmiş bir havuz değil, derenin düzeltilmiş bir parçasıdır. Çağlayanlar ve doğal çizgisini koruyan havuzdan sonra suyun kendi akışına bırakılması, doğaya çok ölçülü bir müdahaleyi biçimlendirmektedir.⁸

Öte yandan, Kuban da bu dönemde Fransız sarayının bazı eğilimlerine yönelen ilginin bir yer değiştirme ile İran'dan alınan imgelerle ifade edildiği görüşündedir.⁹ Bu açıdan Sadabad'da su ögesinin kullanılması kaba bir aktarma değil, kendine yeni imgelemler arayan bir geleneğin özgün düzenlemesi ve devamı biçiminde görülmelidir.

7 Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, c. 4, 1985, s. 1034-1067.

8 Batur, *a.g.e.*

9 Doğan Kuban, "Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme", İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1954.

Kağıthane düzenlemesinin kullanıma açılmasından sonra bir Avrupa gaze-tesinde yapılan yorum, biraz abartılı olmakla beraber, mesire alanlarının kullanım biçimindeki değişikliği yansıtmaktadır. *Mercure de France*’da şöyle yazmaktadır: “Türkler, bu eğlence yeri dolayısıyla huy ve zihniyet değiştirmişe benzerler. Bildiğiniz gibi Bayım, onlar hiçbir zaman gezintiye düşkün olmamışken, gezinti düşkünü kesilivermişlerdir. Öyle günler oluyor ki, oraları Cour-la Reine veya Champs-Elysées kadar kalabalıklaşıyor. Yerli olsun yabancı olsun her yaştan ve her cinsiyetten kişiler oraya tam güvenle gidebiliyorlar.” Bu kullanım biçimindeki değişikliğin nedeni devletin Kağıthane’de yaptığı mesire alanının oturularak değil dolaşarak kullanılabilmesidir. Sonradan bu durum değişse de başlangıçta buraya gelenlerin amacının piknikten çok “gösteriyi” seyretmek olduğu söylenebilir. Genellikle mesire alanlarını oturarak kullanmayı tercih eden Osmanlı için Sadabad’ın bu açıdan yeni bir kullanım pratiği ürettiği görülmektedir.

III. İlk Osmanlı Parkları Üzerine Oluşmamış Literatür ve Alternatif Bir Okuma Önerisi

Geleneksel kentin tek hakimi olan bürokrasi modernleşme ile birlikte iktidarını diğer gruplarla paylaşmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda kent bir iktidar savaşının sahnesi haline gelmeye başlamıştır. Bundan böyle kentle ilgili düzenlemelerde dayatmacı, keyfi kararlar ile uzlaşmacı¹⁰ müdahalelerin çok uzun sürecek mücadelesi gözlemlenecektir.

Bu noktadan başlayarak, Osmanlı modernleşmesi bağlamında, kentsel düzenlemeler içindeki yeşil alanları, bunların oluşturulmasını ve kullanılmasını toplumun üç kesimi için ayrı ayrı ele almak gereği ortaya çıkmaktadır. Yani yeşil alanı ve onu var eden değişimi Osmanlı bürokratik elitinin, ticari burjuvazinin ve onların dışındaki kentli grupların nasıl anlamlandırdığı ve kullandığı araştırılmalıdır.

Geleneksel Osmanlı yapısını oluşturan çeşitli kesimler, uzun zaman, değişmeyi bozulma ile eşdeğer saymıştır. Osmanlı bükratu ise kendine bu bozulmayı durdurma ve toplumu “bir zamanların” yetkinlik düzeyine yeniden dönürme misyonunu yüklemiştir. Değişim, bu yetkinlik düzeyine geri dönmeye hizmet ettiği oranda bürokrasi tarafından onaylanmıştır. Onaylanmadığı durumda ise değişim ideolojik planda, toplumu yozlaştıran bir araç olarak görülmüş ve mahkum edilmiştir. Değişme ya da modernleşme olarak adlandırabileceğimiz bu tutum Lale Devri ile birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Lale Devriyle birlikte amaçlanan mükemmellik düzeyine dönmek için Batı’dan teknolojik ve kültürel transferler başlamıştır. Bunu 1838 yılında imzalanan ticaret antlaşması ve 1839’da kabul edilen Tanzimat Fermanı izlemiştir. Bürokratik

¹⁰ Altıncı Daire bu duruma örnek olarak verilebilir.

burjuvazi için hedef, içte devleti yeniden kontrol edebilir hale gelmek ve dışarıya bunu göstermektir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Batı'yla mücadele edebilme için yine Batı'dan transfer ettiği bürokratik kurumlar devlet dışı denetleme mekanizmalarından yoksun olarak varlık kazanmıştır. Devlet siyasal teknolojiyi ithal edebilmiştir, ama onun toplumsal altyapısını görmezden gelmek zorunda kalmıştır. Sonuçta bürokratik burjuvazinin attığı her adım, siyasal teknolojiyi denetleyen kurumların gücünün bir simgesine dönüşmüştür. Tanzimat Fermanı'nı izleyen her yenilik otoriteyi güçlendirmeye yönelik bir adımdır. Yerasimos, bu adımlardan birinin, kent mekanını düzenleme konusunda atıldığına dikkati çekmektedir.¹¹ Bu doğrultuda ele alındığında iktidarın, en güçlü olduğu dönemde bile denetleyemediği (ya da denetlemediği) kent mekanını, zayıfladığını kabul ettiği bir zamanda denetlemek istediği ortaya çıkmaktadır. Kent mekanını denetlemek bürokratik iktidarın en güçlü dışavurumlarından biri olmaya başlamıştır.

Kentin modernleştirilmesinde kuşkusuz sağlık gerekçeleri ön plandadır. Fakat, XIX. yüzyıldan başlayarak Osmanlı bürokratinin kenti planlama çabalarının, salt kentin artan sorunlarına çözüm getirmek çabasından kaynaklandığı öne sürülemez. Osmanlı yönetimi bu tarihten itibaren devleti yeni örgütsel araçlarla yeniden merkezileştirme eğilimi içerisine girmiştir. Devlet, ülkenin her yerinde temsil edilir olmak, böylelikle de ülkenin ve dolayısı ile kentin her noktasını tasarlanabilir, ulaşılabilir, haber alınabilir ve beraberinde denetlenebilir kılmak istemektedir. Böylelikle bürokrasi "kentin sorunlarının çözümünü" kendi kamusal sorumluluğu olarak görmeye başlamıştır. Kuşkusuz kent planlamasını bir kamusal zorunluluğa dönüştüren gerçek gereksinimlerden de söz edilebilir. İstanbul'un XIX. yüzyıl ortalarına kadar bir yayalar kenti olduğu, daha sonra vapur hatlarının, tünelin, raylı sistemlerin (tramvay ve banliyö seferleri) devreye girmesiyle toplu ulaşımın geliştiği izlenmektedir. Tekeli'ye göre kent içi ulaşımın yapısındaki bu büyük dönüşüm, bir yandan kentin yollarının genişletilmesini veya yenilenmesini gerektirirken, öte yandan kentin değişik kesimleri arasındaki ulaşılabilirlik ilişkilerini değiştirerek kentin yeni biçimini belirlemiştir.¹²

Diğer bir yönden, Osmanlı yönetiminin kent konusundaki en büyük sorunlarından birini Avrupa'nın gözündeki Osmanlı imajı oluşturmaktadır. Yönetimin imaj probleminin de kent mekanının değişiminde önemli rol oynadığı söylenebilir. Osmanlı yönetimi, her seferinde kendisinin de Düvel-i Muazzama'nın bir üyesi olduğuna ilişkin iddiasını yinelemektedir ve bu iddia-

11 Stefanos Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Paul Dumont ve François Georgeon (eds.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1992, s. 1-18.

12 İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Paul Dumont ve François Georgeon (eds.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1992, s. 19-30.

yı kanıtlamak için birçok yola başvurmuştur. Örneğin, Fransız plancı Bouvard’ın İstanbul’a çağrılmasından önce II. Abdülhamit’in, Paris elçisi Salih Münir Paşa’ya Avrupalı bir seyyahın İstanbul’a ilişkin uzun bir makalesinin tercümesini göstererek “... bu kağıdı görüyor musun, işte bu beni dünden beri rahatsız ediyor... ya kabahatleri yüklenip susmalı ve herkesin tarizine baş eğmeli veyahut payitahtımızı layığı üzere temizlemeli, süslemeli ve mamur bir hale koymalıyız. Bu işi ancak sen kusursuz görebilirsin. Çünkü çok vakitten beri Avrupa’da yaşıyorsun, Avrupa’nın pek çok taraflarını dolaştın, süslü şehirleri ziyaret ettin, süslü şeylerden ve mühendislikten anlarsın. Sana geniş salahiyet ve nüfuz vereyim, git Fransa’da bu işlerden anlayışlı ve cidden ehliyetli adamları toplayıp buraya getir” dediği bilinmektedir.¹³

Bu olay, sergileyen özne (Osmanlı yönetimi/devletin gücü) ile sergilenmek istenen nesne (kent, başkent, İstanbul) arasında doğrudan bir ilişkinin kurulmaya çalışıldığını göstermektedir. Kentin anlamı değişmeye başlamıştır. Artık devletin, bir “prestij mücadelesi alanı” haline gelen kent mekanında Osmanlı’yı küçük düşürmeme çabası ortaya çıkmaktadır. Kent içinde yeşil alanların oluşturulması ve park yapımları sorunu bu bağlamda, olayın estetik boyutuyla, “iktidarın kendini sunma biçimiyle” bağlantılı olarak da algılanabilir.

İstanbul üzerinde somutlaşan bu iktidar talebi, varlığını II. Meşrutiyet döneminde de korumuştur. Meşrutiyet yönetiminin yenilediği belediye örgütü “Batılılaşma projesi kapsamında” bürokrasinin o zamana kadar oluşturmuş olduğu en somut kent denetleme mekanizmasıdır.¹⁴ Oysa geleneksel Osmanlı kentinde en küçük yönetim birimi mahalledir ve idaresi cemaatlere bırakılmıştır. Mahalle sakinleri geleneksel toplanma yerleri camilerde veya kahvehanelerde buluşup küçük bir kamuoyu oluşturarak kadıyı temsil eden imamın önderliğinde sokak temizliği, güvenlik gibi yerel hizmetleri örgütlemektedir. Gayrimüslim cemaatte de durum değişmemektedir. Geleneksel sistemde cemaatlere bırakılmış olan bu kamusal işler artık belediye tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Sistem artık kentin her noktasını denetleyebilir durumdadır.

Devletin bu denetimi yalnız mekan değil, kendi vatandaşlarının mekandaki davranışları üzerinde de uygulamak istediği görülmektedir. Örneğin, geleneksel mesire alanlarında cemaatin ahlakî normlarıyla işleyen ve denetlenen kurallar artık modernleşen toplumda devlet tarafından uygulanmaya başlamıştır. Bu nedenle belediye, 1909 tarihinde halkın parkları kullanım biçimini ve parklarda uyulacak kuralları anlatan bir yasa çıkartmıştır. Bu, yukarıda açıklanan Osmanlı bürokratının Avrupa’ya kendini sunma biçiminin yanında devletin varlığını her yerde hissettirmek istemesiyle de ilgilidir.

13 Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998

14 Lewis, *ironik bir biçimde, II. Meşrutiyet’in devlete anayasayı getirememekle birlikte, İstanbul’a kanalizasyon sistemini getirdiğini belirtmektedir* (aktaran; Çelik, *a.g.e.*, s. 27.)

Bu denetlemenin ve dolayısıyla da devletin varlığının ve imajının bu mekanlar üzerine yapışık olmasının belirtilerinden bir tanesi de halkın kullanımına sunulan alanların isimleri üzerinden okunabilir. II. Meşrutiyet'e kadar bulunduğu mevkinin isimleriyle anılan birçok alan, park ve benzeri yerler artık "millet", "hürriyet" gibi ön adlarla ya da eski isimlerinden tamamen koparak sadece bu sayılanlarla anılmaya başlanmıştır.

Çelik'in ifadeleri ile, kamuya açık park kavramı Osmanlı başkentine 1860'larda girmiştir. 1864'te Taksim-Pangaltı yolu inşa halindeyken Taksim'deki Hıristiyan mezarlıklarının Şişli'ye taşınmasıyla boşalan alana bir bahçe yapılması düşünülmüştür. Osmanlı başkentinde türünün ilk örneği olan Taksim Bahçesi'nin tamamlanması beş yıl sürmüştür. Pera sakinlerinin bu çok reklamı yapılan "tenezzüh sahasının" bitirilmesi için Altıncı Daire idaresine yaptıkları baskı sonucu park 1869'da tamamlanmıştır. Kusursuz bir dikdörtgen olan park, simetrik bir yapıdadır ve merkezinde formel "beaux-arts" prensiplerine uygun düzenlemelerle, kenarlarına doğru ise daha gevşek ve pitoresk motiflerle beslenmiştir. Taksim Bahçesi tamamlandıktan sonra Pera halkının en gözde gezinti yeri haline gelmiştir. De Amicis'in gözlemine göre Pazar öğleden sonraları, park insanlar ve arabalarla dolmaktadır. Pera'nın renkli dünyası, bira bahçeleri, kafeler ve eğlence yerlerine taşmaktadır. Yaz mevsiminde parkta her öğleden sonra müzik çalınmakta, İstanbul'a turneye gelen Fransız ve İtalyan toplulukları operetler oynamaktadır. Polisin parktaki bu atmosferi gayet ahlâk dışı bulduğu, Müslüman kadınların parkta araba içinde veya yaya olarak dolaşmalarını yasaklamasından anlaşılmaktadır. Böylece polisin, kentteki Avrupalılar ile yerlilerin yaşam tarzları arasındaki farkları vurguladığı görülmektedir. Altıncı Daire idaresinin Tepebaşı'nda oluşturduğu bir diğer bahçe olan Tepebaşı Parkı da yine Pera halkına hizmet etmektedir.¹⁵

Doğayı dönüştürülebilir bir "nesne" olarak görebilmek, modern ya da bir başka deyimle gelenekselle bağlarını bir biçimde kopartabilmiş insana ait bir özelliktir. Osmanlı'da modern parkların Batı'dakinden biraz farklı olmakla birlikte, yine gerçek bazı toplumsal ihtiyaçlardan doğduğu kesindir. Yeşil alan burada da modernleşmekte olan bir toplumun kamusal alandaki görünürlük kazanma problemine verdiği yanıtlardan biridir. Batı'da da parkın bir görünürlük kazandırma işlevi olduğu bilinmektedir. Ama gecikmiş modernite yaşayan her toplum gibi Osmanlı'nın verdiği ilk yanıtlar da naif olmuştur.

Dönemin metinlerinde, sistemin denetiminden uzakta bulunan bu kamu-sallaşma mekanlarının zamanın aydını tarafından çok da olumlu karşılanmadığı görülmektedir. Zamanın önde gelen yazarlarının hemen hepsi, romanlarının kahramanı olan erkeği, kadın ile ancak bu tür mekanlarda karşılaştırabilmektedir. Öte yandan mesireye ve parka giden ve geleneksel toplumsal dene-

¹⁵ Çelik, *a.g.e.*, s. 57.

timin dışında kalıp serbestçe hareket eden kadınları ve bu tür kadınlarla kurulan ilişki türünü onaylamamaktadırlar. Farklı bir okumayla, rekreasyon amacıyla değil, “kendini sergilemek”, kamusal görünürlük kazanmak amacıyla değerlendirildiği gerekçesiyle, örtük bir biçimde, bu tür durumlara olanak sağlayan mekanı da onaylamadıkları görülmektedir. Örneğin Recaizade Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası* romanının kahramanı, “yanlış Batılılaşmış”¹⁶ Bihruz Bey karakterini İstanbul’un bu tür mekanlarında dolaştırarak denetimden uzakta her tür entelektüel ve davranışsal yanlışlığı yapmasını sağlayarak onu komik durumlara düşürmektedir. Namık Kemal ise muhafazakâr bir tutumla daha baştan bu tür bir toplumsallaşma türünü ve mekanını reddedererek *İntibah* adlı romanında, kahramanını Recaizade Mahmut Ekrem’e oranla daha sert eleştirmektedir. Ama parkların gözden kaçırılmaması gereken özelliği sunduğu iletişim olanağıdır. Kadınlı erkeğin bir aradalığı ve belirli kodlarla iletişim kurmaya çalışmaları sadece ilk bakışta içerdiği cinsel içeriğinin yanında bireyin kamusallaşma isteğinin de olağan sonucudur.

Park ve mesire, aynı zamanda geleneksel başka normları da yıkmakta, yeni lüksler tanımlamakta ve ancak bazı yeni lüksler sayesinde varlık kazanmaktadır. Bu bağlamda özel araba sahipliği bir anahtar kavram haline gelmektedir.

Parkı kullanan kesimin arabayı geleneksel alışkanlıklarıyla, somut gereksinimlerden, örneğin ulaştırma kolaylığından çok statü göstergesi olarak kullanmaktadır. Bihruz Bey’in parkı rekreasyon amaçlı kullandığı kadar parkın etrafını arabası ile dolaşmak suretiyle de kullanması olağandır. Çünkü atlı araba ithal edildiği ilk andan itibaren Batılı yaşam standartlarının ve dolayısıyla da çağdaşlaşmanın bir göstergesi olmuştur. Bihruz Bey’in gündelik yaşamda kullandığı birçok eşya da araba gibi simgesel anlamlar taşımaktadır. Bu, Lale Devrinden başlayarak Batılılaşmaya çalışan üst sınıfların tutumlarının topluma yansımalarıdır.

Dikkat edildiğinde dönemin romanlarında işlenen Batılılaşma sorununun yanlış Batılılaşmış züppe tipler üzerinden ele alındığı görülmektedir. Bu züppelerin kılık kıyafetleri, davranışları, alafrağa özentisi konuşma biçimleri alaycı bir üslupla ele alınmıştır. Diğer yandan, burada gözden kaçan en önemli şeyin alay edilen bu kesimin Osmanlı modernleşmesinin itici kesimlerinden birisi olduğu gerçeğidir. Onlar sayesinde toplumsal sınıfın belirleyicisi olan kıyafet kodları çözülmeye başlamış, Batılı anlamda gündelik alışkanlıklar Osmanlı toplumunun içine sızmıştır.¹⁷

Osmanlı aydınının acımasızca eleştirdiği aslında, üstü kapalı olarak, Bihruz Bey karakterinin lüks alışkanlığıdır. Değişimin, kendisi olarak kabul görmeme-

16 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

17 Şerif Mardin, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri, Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci”, *Yazko Felsefe Yazıları*, 5. Kitap, İstanbul, Selahaddin Hilav (haz.), 1983, s. 5-33.

si ve değişik argümanlarla reddedilmesi Osmanlı bürokratinin olduğu kadar Osmanlı Tanzimat aydınının da sorunu olmuştur. Uzun süre tek Osmanlı aydın tipi olan Osmanlı bürokrat aydını, bu dönemde, yerini yavaş yavaş devletten bağımsız Osmanlı entelektüeline bırakmıştır. Pozisyon itibarıyla her ne kadar devletin karşısında bir konumda yer alıyorlarsa da, köken itibarıyla bu yeni tip aydının toplumsal konulara yeni koptuğu bürokrat sınıfının gözünden bakması kaçınılmazdır. Yazının girişinde de söz edildiği gibi geleneksel değerlerden kopuşu yozlaşma olarak değerlendiren bürokrasinin lüks kavramına da niye karşı çıktığı ortadadır.¹⁸ Kentte ortaya çıkan sınıfların toplum içinde kendi yerlerini bilmelerine verilen önem hâlâ bürokrasinin en önemli sorunlarından. Mardin'e göre lüksü önleyici yasalar, her zaman ve her yerde, bir sınıfın bir başka sınıfa özgü statü sembollerini temellük etmesini engelleme işlevini de üstlenmiştir.¹⁹ Ama, Habermas'ın XVII. yüzyıl Avrupa burjuvazisi için söylediği "*başlangıçta burjuvazinin tutum ilkesinden çok israfa önem vermesi*" durumu Bihruz Bey'i aslında Batı'ya ve modernliğe daha da yaklaştırmaktadır.

Bihruz Bey'in bir XIX. yüzyıl Batılı entelektüeli sayılmayacağı açıktır ama aynı dönemde modernleşmeye/Batılılaşmaya başlayan Türk insanının da örneklerinden sayılmaması için bir neden yoktur. Yanlış Batılılaşmış sayılan bu tipin karşısına Osmanlı aydınının koyabildiği Ahmet Mithat Efendi'nin Rakım Efendi'si ise gerçek bir kişi olmaktan çok "hayali bir kahraman"a benzemektedir. Bihruz Bey bu haliyle Rakım Efendi'ye göre daha gerçek ve daha modern-dir. Bunun nedeni, bir yanıla Batılı hayatın her türlü "onaylanmayan" nime-tinden yararlanırken, diğer yanıla geleneksel yaşamını sonuna kadar sürdü-ren ve aslında bütünüyle çelişki olan bu durumun, romanda Rakım Efendi açıs-ından kendi içinde bir çelişki barındırmıyor gibi hatta erdemlilik örneği biç-iminde sunulmasıdır. Modern insan Marshall Berman'ın deyimi ile içinde çelişkiyi barındıran insandır. Ahmet Mithat Efendi ve dönemi aydınlarının hâlâ içselleştiremedikleri budur. Onlar hâlâ premodern alışkanlıkları ile iç tutarlılığı olan dünyalarından "tutarsız" buldukları o dünyayı eleştirmektedirler.

Kente doğrudan müdahale eğilimindeki söz konusu kesimler dışında kalan ve gelenekselle ilişkisi daha sıkı olan Müslüman kentli grupların ise parkları farklı biçimlerde ve düzeylerde içselleştirdikleri kesindir. Sözgelimi Pera ve Tepebaşı parkları veya Müslüman üst kesimin kullandığı Çamlıca Parkı onla-rın yaşamlarında çok da yer tutmuş gibi gözükmemektedir. Önemli bir kısım Müslüman kentli, kendi yeşil alan kullanım alışkanlıklarını devam ettirmiştir. XIX. yüzyılın başında Avrupa'yı ziyaret eden bir seyyahın İstanbul'da, hâlâ,

18 İlginç bir biçimde uzun dönem cumhuriyet tarihçilerince de savunulmuş olan ve örneğin ha-remdeki kadınların israfını eleştiren devlet adamlarının tepki duyduğu şey aslında, mesela kadınların kıyafetleri konusunda, toplumda uzun süre geçerli olmuş olan kıyafet kodlarının ayrılmaya başlamasıdır (Mardin, *a.g.e.*)

19 Mardin, *a.g.e.*

halkın Edirnekapı ve Karacaahmet mezarlıklarını gezinti amaçlı kullandıklarından şikayet ettiği düşünülürse durum ortadadır.²⁰ Bu kesim için mesire alanlarının geleneksel kullanımı hâlâ popülerdir. Bu yeni mekanların sadece ulaşılamazlıktan dolayı kullanılmamaları söz konusu değildir. Bu parklar XIX. yüzyılın sonunda neredeyse kentin içinde kalmıştır. Hatta Çamlıca Parkı'nın oluşumunun 1850'ler sonrasında artan deniz ulaştırmasının bir sonucu olduğu bile söylenebilir. Cami ve kahvehaneler gibi kent içi kamusal toplanma alanları dışında başka mekanlar kullanmayan Osmanlı'nın parkları kullanmakta zorlandığı açıktır. Çoğunlukla oturma eyleminin tanımladığı mesire alanları yerine dolaşarak kullanılan parkların uzun süre halk arasında neden yaygınlaşamadığı ortadadır. Yüzyıllardır yeşil alanları kullanma biçimlerini mesire alanlarına göre örgütlemiş Osmanlı'da parklar doğal olarak ilk önce Batılılaşmayı ilk savunanlar arasında yaygınlaşmıştır. Yüzyıllardır çevresini kendi ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendirmiş bir toplumun bu yukarıdan dayatmacı değişimleri hemen kabul etmeyeceği açıktır. Değişime uyanlar yine değişimi tanımlayanlarla ilişkisi olanlardır.

Mesire alanlarının, birçok kaynakta, Cuma ve Pazar günlerinde yoğun olarak kullanıldığı yazılıdır. Bunun nedeni Batılı anlamda tatil günü kavramının Osmanlı gündelik yaşamına yerleşmeye başlamış olmasıdır. Günün belirli saatlerinde, örneğin mesai saatleri dışında kısa süreli kullanılmaya uygun olan parkların aksine mesire alanları gününbirlik olarak kullanılmaktadır. Bu toplumun alt kesimlerinin hâlâ yaşam alışkanlıklarını değiştirmedeğini, Avrupa kentlerinde ortaya çıkan ve vardiya usulü çalışan (memur ya da işçi vb.) grupların Osmanlı'da XIX. yüzyılda bile daha henüz ortaya çıkmadığını göstermektedir. Bu nedenle şehir içi parklarına rastlanmaz. Parklar mesire alanları gibi kentin uzak bölgelerindedir.

Osmanlı alt tabakasının, Bihruz Bey'in kullandığı parkları kullanmasını zorlaştıran hatta tepki duymasına yol açan bir başka sebep de parkların içinde bulunan mekanlar olmalıdır. Yaşam alışkanlıkları içinde henüz yer tutmayan bu yerlere halkın ilgi göstermesi beklenemez. Üst gelir grubunun taleplerini karşılayan bu yerler Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar park planlarındaki yerlerini korumuştur.

IV- Erken Cumhuriyet Türkiye'si ve Kamusal Yeşil Alanın Tarifi ve Tarihi (1923-1950)

Erken Cumhuriyet döneminde oluşturulan kent planlamalarında, Batı'dakinden farklı olarak, bir "örnek ya da model" ile yola çıktığı görülmektedir. Söz konusu örneği oluşturan Batı kentlerinin, gelişimi öngörülebi-

²⁰ Mağmumi'den aktaran Asiltürk; Baki Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözü İle Avrupa*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000.

len ve bilinçli bir şekilde saptanan bir toplum modeline göre gerçekleştirilmediği gerçeğinin göz ardı edilmesi, bu durumu bir avantaj gibi göstermektedir. Oysa “örnek” olduğu kabul edilen çağdaş Avrupa kenti, yüzyıllar boyunca birçok unsurun kendiliğinden ve çelişkiler içindeki gelişiminin bir ürünü olmuştur. Yani, örnek alınan gerçeklik, her toplum için özgül bir yapı sergilemektedir

Türkiye açısından ele alındığında, kentsel çağdaşlaşma, en azından başlangıçtaki amaç çerçevesinde, Batı kentlerinin bir benzeri haline gelme sürecidir. Geç Osmanlı döneminde başlayan bu dönüşme eğilimi, bir süreklilik gösterdiği kadar kesin bir kopuş da sergileyerek, Erken Cumhuriyet döneminde kentsel planlama bağlamında devletin resmî politikası haline gelmiştir. Bunun en açık örneklerinden biri, politik olan ile toplumsal olanın kesiştiği bir mekan olan park alanlarının oluşturulmasında izlenebilmektedir. Parkların şehir içindeki konumları Cumhuriyet kentinin imajını güçlendirecek şekilde seçilmiştir. Örneğin, genellikle kentin tek ana caddesi üzerinde ve hükümet konağı ile içinde bir heykelin bulunduğu kent meydanının hemen yanında yer almaktadırlar. Bu sayede devletin kentsel imajının parkla yakından ilişkili olduğu söylenebilir.

Gerçekte Cumhuriyet ideolojisinin, Türk insanının, kendini tanımlama biçimini değiştirmeyi ve ona alternatif bir kimlik sunmayı amaçladığı görülmektedir. Uluslaşma ile sonuçlanan süreç sonrasında bir İtalyan parlamenterin söylediği “İtalya’yı kurduk şimdi sıra İtalyanlarda” sözü Erken Cumhuriyet’in bürokratik burjuvazisi tarafından da bir ilke olarak kabul edilmiş gibidir. Bir önceki siyasal dönemde, Geç Osmanlı döneminde öncelikle devlet yapısını modernleştirmek için harcanan enerji, erken Cumhuriyet’te “vatandaş” yaratmak ve ona modern bir kimlik kazandırmak için harcanmıştır.

Toplumsal ideolojik hedefler ve gereksinimler ile onların uygulamadaki ifadesi arasındaki farklılık, Erken Cumhuriyet dönemi parklarına kendi özel kimliğini vermiştir. Aslında, ne Geç Osmanlı ne de Erken Cumhuriyet’te parkın mimari, tasarımsal bir sorun olarak ele alınmadığı söylenebilir. En azından bu tür bir kaygıya işaret eden bir belge ya da gayriresmi bir metne rastlanmamaktadır. Her iki dönemde de ama özellikle Erken Cumhuriyet’te park öncelikle “varolması” amaçlanan dolayısıyla, mimari ve kentsel anlamı ideolojik anlamının yanında ikinci planda kalan bir elemandır. Tanyeli’nin ifadesi ile, o yıllarda Anadolu’nun pek çok yerinde park yapımına uğraşıldığı bilinmektedir. Bunlar henüz çevrelerindeki doğal yeşil alandan kopmamış küçük Anadolu kentleri için somut işlevsel mekanlar değillerdir. Gerçek işlevleri, kamusal kent içi yeşil alan kavramını henüz tanımayan, bu doğrultuda bir gereksinme duymayan ve dolayısıyla da kullanmayan bir topluma, bu yeni

Batılı gerçeği benimsetmek olarak belirlenmiştir.²¹ Yani kentsel mekanı yeni ideolojisi doğrultusunda yeniden kuran bir ortamda, kamusal yeşil alan da daha büyük bir üst kurgu içinde kendine verilen rolü yerine getirmiştir. Bu durum, yeşil alanı da sistemin diğer birçok yapısı gibi, “ideolojik talim alanı” haline getirmiştir. Devlet mekanları kullanır, mekanlarla simgelenir, mekan yaratır ve çevresine mesajlar iletir. Kamusal mekan, iktidarın varlığını vatan-daşına ileten, iktidarını meşrulaştıran bir araçtır. Bu nedenle Erken Cumhuriyet döneminde tasarlanan kamusal mekanları özerk mimari yaratılar olarak düşünmek zordur. Parklar bu bağlamda egemen siyasal ilişkilerin doğal bir ürünüdür.

Sargın'ın da ifade ettiği gibi devlet ve devletin erkini elinde toplayan kurumlar, devletin işlerliği ve güvenliğinden sorumlu aygıtlar, siyasi söylem merkezleri, yerel yönetimler, düşünsel çevre ve benzeri seküler ve dinsel oluşumlar, gerçekte kentin nasıl olması gerektiğini ilan eden “güç merkezleri” olarak kenti biçimlendiren [ve anlamlandıran] asal varlıklardır. Asal varlıklar, salt nesnel olan mekanı ele alarak, kendi bilgi alanı içinden tanımlı hale getirmeye çalışmaktadır.²² Bu bağlamda Cumhuriyet'in önemli mekan stratejilerinden biri, ülkeyi ulus devletin mekanına iktidarının sembollerini taşıyan bir sahneye dönüştürmektir. 1935 yılında *Belediyeler Dergisi* il ve ilçe belediye örgütlerinden dergide yayınlanmak üzere bir takım bilgiler istemektedir. Bu bilgilerin arasında belediye sınırları içinde bulunan parkların görsel malzemeleri de yer almaktadır. Dergi daha sonraki sayılarında talebini yanıtlayan ve istenilen bilgileri gönderen belediyeleri tanıtmaktadır. Bunların içinde en ilgi çekicilerinden biri Kars iline bağlı Çıldır ilçesi belediyesinin gönderdiği kent parkı resmidir. Resim parkın bütününe kapsayan bir açıdan çekilmiştir. Dikkati çeken ise parkın boyutudur. Yaklaşık 5x5 m. boyutlarında olan ve etrafı tahta parmaklıklarla çevrili park dergide ‘kent parkı’ adı ile yayınlanmıştır. Bu durum Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde kentsel öğelerin Sargın'ın yukarıdaki iddialarına ne denli uygun tasavvur ve tahayyül edildiğini yeterince örnekler.

Kuşkusuz Cumhuriyet siyasal sistemi, tümüyle bu kültürel politikalara indirgenemez. Onları aşan, onlarla çelişen başka öğeleri de vardır. Ama sistemin kendini düşünme, hissetme ve sunma tarzını bu politikalar belirlemiştir. Belirleyici unsurlar arasında, yönetici kadro tarafından öngörülen yeni toplumsal ilişkilerin kurgulanmasını ve kentsel yaşantıda yeniden üretilmesini güvenceye alacak pratikleri tanımlama sürecinin başlangıcı da önemli bir yer tutmaktadır. Diğer yandan, sistemdeki mevcut kültürel modellerin, politikayı

21 Uğur Tanyeli, “Çağdaş İzmir'in Mimarlık Serüveni”, *Üç İzmir*, Enis Batur (ed.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1992.

22 Güven Arif Sargın, “Kentsel Mekanı Siyaseten Tüketmek: Şiddet, Direniş ve Dönüştürme Üstüne”, *Arredamento Mimarlık*, sy. 2001/04, s. 71-75.

belirleyici unsurlar olarak, yeni anlamlar ve biçimler yüklenerek tekrarlanması yoluyla, yeniden kullanıma girdiğini öne sürmek yanlış olmayacaktır. Bu durum resmi söylemde şu şekilde ifade edilmiştir. *Belediyeler Dergisi*'nin bir sayısında "Uraylar'da Spor/Halk Oyun Parkları" başlıklı yazıda: "Eski zamanların bazı istisnalara rağmen birçok parkları yalnız birer süs ve haşmet şeklinde olup o zamanki cemiyetin pek ufak bir kısmını tatmin ediyordu. Bu şekil o zamanın birçok kimselerinin bir kişiye kendini beğendirmek hırsına ve maddi menfaatine uygun düşerdi. Fakat hakimiyetin bir kişiden cemiyetin başka kısımlarına geçmesi ve diğer halk kitlesinin de aynı haklara malik olması keyfiyeti kendini parklarda da gösterdi. Bunların esasını ve aslını kökünden değiştirdi. Parklar artık bu tarihî dönüm noktasından sonra süslü ve haşmetli fakat faydasız bir mevcudiyet değil, aksine olarak halka verildikleri günden itibaren millete faydalı bir vasıta olarak hakiki ve daimi bir kıymet kazandılar. İnsanları kazanma hırsının pençesinden kurtarmak kolay ve basit bir şey değildir. Ev ihtiyacı yine ikamet etmek ve yaşamak ihtiyaçlarına tetabuk ettiği zaman istikbale daha emniyetle bakılabileceğini iddiaya kalkmak, hakikati inkara ve imkanı olmayan şeylere temayül etmekle birdir. İnsanla tabiatın bir araya geleceği tek bir vasıta ve şekil vardır ki o da halk oyun parklarıdır. Bir evvelki neslin kendi halkından hesap vermemek üzere ve haksız bir surette aldığı şeyler, geçmiş tarihte emsali bulunmaz bir şekilde ve zamanın bütün ihtiyaçlarına muvafık surette halkın emrine verilmelidir. Denebilir ki halk oyun parklarına malikiyetle zamanımızın yüksekliği ile mütenasip bir abide kurulmuş olacaktır" (*Belediyeler Dergisi*, 1935) ifadeleri yer almaktadır. Yazı parkların devrim sonrası siyasi söylemde nasıl araçsallaştırıldığını örneklemesi açısından ilginçtir. Görüldüğü gibi yönetim mimarlıktan ideolojik bir araç olarak faydalanmaktadır. Mekan/park, iktidarın varlığını örtük ya da açık taşıyan bir propaganda aracı olarak kullanılmaktadır.

Devletin estetik bir dışavurumu da vardır. Tekeli'ye göre mimarlık, bir disiplin ve meslek olmanın ötesinde, içerdiği "rasyonel yapı veya inşa faaliyetleri" çağrışımlarıyla modernlik projesinin belki de en güçlü metaforunu oluşturmaktadır.²³ Dönemin dergilerinde çıkan bir yazıda, "Eski devirlerin kiracı hükümet zihniyeti Cumhuriyet devrinde tabiatı ile devam edemezdi. Bugün yurdun her köşesinde birçok hükümet konakları, hastaneler, postaneler, müesseseler yapılmaktadır. Türkiye haritası göz önüne getirilirse yapılmakta olan demiryollarıyla, şoseleri ile, köprüleri ile, fabrikaları ile, binaları ile yurdu büyük bir inşaat şantiyesi şeklinde görmemek mümkün değildir. Bu büyük şantiyenin iyi disiplin altında yürümesi elzemdir. Bir yapı; su, kalorifer, zil, telefon, sıhhi ve elektrik tesisatları ile adeta bir makine demektir. Bunların

23 İlhan Tekeli, "Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (ed.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, 136-152.

herhangi birisinin noksan veya fena yapılmış olması halinde makine durmak, işlememek zaruretinde kalır” (*Bayındırlık İşleri Dergisi*, 1936) biçiminde ifadesini bulan bu sunumda yeşil alanlar da araçsallaştırılıp ideolojik kurgunun bir bileşeni olarak kentsel sahnede yerini almıştır. Çünkü ideoloji görselleştiği ve estetize edildiği oranda parklar kullanım değerleri açısından değil, ilettikleri mesajlar açısından önem kazanmaktadırlar.

Bu estetizasyonun nasıl olacağı ancak ikinci planda düşünülmektedir. Aynı nedenle dönemin yönetimi için, mimarlığın kendi söylemlerinin ilgi konusu olmadığı bilinen bir gerçektir. Bu nedenle yönetim, mimarlığı araçsallaştırmış, ama onun nasıl bir mimarlık olacağı yönünde, doğal olarak, ideolojik anlamda işe yararlılığı dışında fazla düşünmemiştir. Dolayısıyla ne modernist mimarlığın ne de Türkiye’ye gelen yabancı mimar ve eğitimcilerin seçiminde bilinçli bir strateji izlendiğini gösteren bir belirti görülmektedir.

Sağlıklı olmak, Cumhuriyet’i ilk yirmi yılında sağlıklı bir toplum oluşturmak için amaç olmuştur. Milliyetçi bir vurgu ile sağlıklı vücutlar, gençlik, spor gibi kavramların üzerinde önemle duruldu. Bozdoğan’ın ifade ettiği gibi, dönemin diğer milliyetçi bağlamlarında, özellikle de İtalya ve Almanya’da olduğu gibi, Erken Cumhuriyet kültürüne de güçlü bir gençlik ve sağlık kültürü nüfuz etmişti. Sağlıklı bedenlere sahip olmak, sporda başarılı olmak bir Cumhuriyet tutkusuydu ve millî bir söylem içinde ele alındı. Gençlik ve Spor Bayramı, stadyumlar veya bu tutkunun en belirgin ifadesi olan Gençlik Parkı adı bu durumu örneklemektedir. Bu alanların işlevleri, cumhuriyet aydınının ideolojik toplumsal tutumuyla örtüşecek niteliktedir. Karaosmanoğlu ünlü romanı *Ankara*’da şu sözlere yer vermiştir: “Şimdikiler böyle mi? Yeni kıymetlere göre teşekkür eden bu cemiyet içinde artık fenalığa kendiliğinden yer kalmamıştır. Çünkü, en ziyade muhayyelenin ve binaenaleyh tembelliğin, işsizliğin, ne yapacağını bilmemezliğin, yürek sıkıntısının mahsulü olan bu kötülük, bu açlık, aydınlık, havadar ve dinamik muhitte filiz sürmeden kuruyup gidiyor. Demin buradan çıkıp giden kızın birtakım lubrique hayaller kurmağa vakti var mı, sabahtan akşama kadar her saati bir meşguliyetle doludur ve sportun rasyonel usulleri sayesinde onun bünyesi gibi ahlakı da sıhhatli ve faziletli bir inkişafa doğru feyz alıp gitmektedir.”²⁴

Cumhuriyet kadrolarının pozitivist aydınlanmacı tutumu kendini topluma karşı bir misyon yüklenmiş olarak görmekte ve topluma önderlik etme rolünü meşrulaştırmaktadır. Kentsel sahnenin düzenlenmesi işini de bu toplumsal önderlik rolü ile pekiştirmektedir. Kamusal sorumluluklarını hâlâ bir yüzyıl önceki alışkanlıkları ile yerine getirmekte, bunu bir toplum mühendisi sıfatı ile yapmaktadır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında kentlerde meydana gelen büyük çaptaki gelişmelerin öncüleri hep devletin o kentte bulunan temsilcileri (vali,

²⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 220.

belediye başkanı, kaymakam, vb.) olmuştur. Örnek olarak 1936 yılında İzmir Kültürpark'ın yapımını gösterebiliriz. Dönemin belediye başkanı Behçet Uz, Kültürpark için "halk üniversitesi" olduğu iddiasını ortaya atmıştır. Neredeyse gölgede kalan rekreasyon işlevinin yanında baskın olan kullanıcılarının entelektüel gelişimleridir. Tanyeli'ye göre, Kültür Park'ta somutlaşan bu iddialar yine Erken Cumhuriyet ideolojisinin kitleleri eğitme, yetiştirme kaygıları ile bağlantılı olarak yorumlanabilir.²⁵ Zaten parkın örnek alındığı model için Moskova'daki parkların seçildiği düşünülürse bu toplumsal iddianın ne denli güçlü olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁶

Cumhuriyet'in kentsel sahnesi Ankara kurulurken, bu kentin oynayacağı fiziksel ve toplumsal rolden söz edilmekte ve bunun diğer kentlere örnek olduğundan bahsedilmektedir. Bu kentsel sahnenin bir bileşeni olan Gençlik Parkı sözü edilen öncü rolü oynamış gibi görünmektedir. Yeşilin ve suyun parkın tasarımının iki temel ögesi olduğu göze çarpmaktadır. Ankara gibi bir bozkır şehrinde bunlar simgesel öneme sahiptir. Atatürk Orman Çiftliği kurulurken de yinelenen bozkırı cennete dönüştürme iddiaları, Gençlik Parkı'nın en önemli özelliğidir. Ama durumun ilginç yanı Gençlik Parkı'ndan örnek alınarak yapılan diğer hemen hemen bütün önemli şehirlerdeki parkların da aynı iddiaları yinelemeleri ve aynı öğeleri içermeleridir. Örneğin Antalya Karaalioğlu Parkı bu iddialarla yapılmış ve yine içine büyük bir havuza yer verilmiştir. Türkiye'de çoğu zaman "bozkırdan bir cennet yaratma" iddiasıyla ortaya konan doğayı dönüştürme amacı Barok dönemden bu yana Avrupa'da da modern siyasal gücün yansıma alanlarından biri olmuştur.

Bu bağlamda Türkiye'de olup biteni sadece Türkiye'ye özgü gibi düşünmemek gerektiğini ve olağan modernleşme güzergâhları ile çakışan pekçok yönünün bulunduğunu söylemek yanlış olmaz.

Sonuç

Modern devletin meşruiyetini sağlamasının yolu birey tarafından onaylanmasıdır. Bu nedenle devlet, örneğin, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde olduğu gibi kamusal alanları kendi oluşturur. Kamusal alanın içinde gerçekleştirilecek eylemleri kendi belirler. Bu nedenle Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet'in kamusal alanları muhalefete yer vermez. Örneğin, geç XVI. yüzyıldan başlayarak kahvehanelerin oynadığı devlet-dışı bir odak olma rolünü oynayamaz. Oysa kahvehaneler, Habermas'ın modern kamusal alan için, içinde devleti barındırmayan bir alan olarak yaptığı tanıma daha uygundur. Durumun iki yüzyıl sonra tersine dönmüş gibi görünmesinin nedeni, Geç Osmanlı bürokrasisinin mekanın politik anlamını ilk keşfettiği andan itibaren kamusal alanları kendi iktidarının bir sembolü haline getirmesidir. Bunun kar-

²⁵ Tanyeli, a.g.m.

²⁶ Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye*, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1998.

şısında yer alması gereken burjuvazi henüz emekleme döneminde olduğu için ve/veya ülkedeki gayrimüslim burjuvazi de bu tür bir iktidar savaşına girmeyi istemediğinden kamusal alanlara böyle yaklaşmamıştır. Sonuçta, yeşil alan öncelikle devletin kamusal alanda görünme ihtiyacını gidermiştir. Hatta bu görünürlük problemi devletin kamusal alanları üretmesinin ana nedeni olmuştur. Erken Cumhuriyet döneminde de yerli burjuvazi Avrupa’dakine benzer bir süreçten geçmediği ve henüz devletten soyutlanmadığı için, kamusal alanlar devlet-dışı varolma odağı olamamışlardır. Dahası bu alanlar tam da bu durumdan ötürü devletin amaçladığı vatandaş tipini yaratmada önemli roller üstlenmişlerdir. Onaylanmayan görünülük kazanamadığı bu mekanlar sayesinde Erken Cumhuriyet bürokratu hem kendi yönetici gücünü büyük oranda sergilemiş hem de kendi iktidarını yeniden üretmiştir. Bir anlamda devletin ürettiği kamusal alanlar “ideolojik talim alanları” olmuşlardır.

Seçilmiş Bibliyografya

Kitap ve Makaleler

- Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Akdoğan, Günel, *Bahçe ve Peyzaj Sanatı Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 1974.
- And, Metin, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Anonim, *Ankara Gençlik Parkı*, Ankara: T.C. Nafia Vekaleti Neşriyatı, 1943.
- Aslanoğlu, Gönül, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1972.
- Aslanoğlu, Gönül, *Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesinde Etkileri*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1974.
- Atasoy, Nurhan, *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, İstanbul: Aygaz Koç Yayınları, 2002.
- Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık Basımevi, 1969.
- Baysal, Mevlüt, *Bahçe Mimari*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1936.
- Baysal, Mevlüt, *Çankaya’da Gazinin Hizmetinde*, İstanbul: Ercan Matbaası, 1954.
- Charageat, Marguerite, “İslam Bahçeleri”, *Sanat Dünyamız*, 1995, sy. 58, s. 45-50.
- Chenchine, A., *Park ve Bahçe Sanatı*, Y.Z.E. Orman Fakültesi, İstanbul: Rekor Basımevi, 1946.
- Debie, Franck, “Park ve Bahçeler Coğrafyasına Bir Giriş”, *Sanat Dünyamız*, 1995, sy. 58, s. 125-134.
- Eldem, Sedat Hakkı, *Türk Bahçeleri*, İstanbul: Kültür Bakanlığı, Türk San’at Eserleri:1, 1976.
- Eldem, Sedat Hakkı, *İstanbul Anıları*, İstanbul: Aletaş Alarko Yayınları, 1979.
- Ergin, Osman Nuri, *İstanbul’da İmar ve İskan Hareketleri*, İstanbul: Burhaneddin Yayinevi, 1938.

- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Jansen, Hermann, *Ankara İmar Planı Raporu*, İstanbul: Alaeddin Kırıl Basımevi 1937.
- Leistein, Thomas, "İslam Bahçeleri", *Sanat Dünyamız*, 1995, sy. 58, s. 76-84.
- Pamay, Besalet, *Park Bahçe ve Peyzaj Mimarisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, 1976.
- Redford, Scott, *Anadolu Selçuklu Bahçeleri*, İstanbul: Eren Yayınları, 2008.
- Refik, Ahmet, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul: Enderun Yayınları: 21, 1988.
- Sağlam N., "Basiretçi Ali Efendinin Şehir Mektupları: Millet Bahçeleri Nerede Yapılsın?", *İstanbul Araştırmaları*, İsmail Kara (haz.), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1998, c. 4.
- Salman, Y., "Boğaziçinde Büyük Bahçe ve Koruların Mekansal Değişimi", *2000'den Kesitler: Cumhuriyetin Mekanları, Zamanları, İnsanları*, Ali Uzay Peker (ed.), Ankara: ODTÜ Basım İşliği, 2002.
- Seymen, Ü. B., "Doğa, Mekan ve Toplumsal Bütün Kavramlarına Yönelik Değerlendirmeler, Kent/Planlama/Politika/Sanat", *Tarık Okyay Anısına Yazılar*, İlhan Tekeli (der.), Ankara: O.D.T.Ü Fakültesi Basım İşliği, 1994.
- Tanrıverdi, Fuat, *Peyzaj Mimarisi: Bahçe Sanatının Temel Prensipleri ve Uygulama Metodları*, Ankara, 1975.
- Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul: Arma Yayınları, 1994.
- Uludağ, Zeynep, "Cumhuriyet Döneminde Rekreasyon ve Gençlik Parkı Örneği", *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Yıldız Sey (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998, s. 65-74.
- Ünver, Süheyl, "Her Devirde Kağıthane", *Vakıflar Dergisi*, sy. 10, ss. 435-462.
- Yaltrıık, Faik, Efe, Asuman ve Uzun, Adnan, *Tarih Boyunca İstanbul'un Park Bahçe ve Koruları Egzotik Ağaç ve Çalıları*, İstanbul: İSFALT Yayınları, 1997.

Tezler

- Demirkaya, R., *Tarihi Kentlerde Tarihi Park ve Bahçelerin Değerlendirilmesi ve İstanbul Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1999.
- Hatipoğlu, H., *Kentsel Yapılaşmış Çevrenin Oluşumunda Dış Mekan Yaşantısının Yeri ve İşlevi: İstanbul Taksim Meydanı Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- İskender, Ö., *Yaşayan Kültür Mirası Olarak Topkapı Sarayı Bahçeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1995.
- Seçkin, Ç., *19. Yüzyıl İstanbul Sarayları ve Dış Mekan Düzenlemeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2000.

Bir Mimarlık Tarihi Alanı Olarak Türkiye'de Peyzaj Mimarlığı Tarihi ve Peyzaj Mimarlığı-Devlet İdeolojisi İlişkisi

Tayfun GÜRKAŞ

Özet

Bu makale, Türkçe peyzaj mimarlığı tarihi üzerine yazılmış eserlerin genel bir değerlendirmesi olmakla birlikte, özelde peyzaj mimarisinin, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi bürokrasisinin gözünden nasıl görüldüğü ve bu konuda üretilmiş bürokratik veya akademik metinler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Türkiye'deki yeşil alanların evrimi de Batı dünyasındakine benzer bir değişim göstermiştir. Geleneksel Osmanlı dünyasında işe yararlığı ön plana alan bir kullanım varken, Batılılaşmanın etkisiyle XVIII. yüzyıldan başlayarak yeşil alanlar rekreasyon için de kullanılır olmuşlardır. Geç Osmanlı döneminde ise yeşil alan kentlerin ve toplumun modernleştirilmesi projesi kapsamında kent parklarına dönüşmüştür. Erken Cumhuriyet, aslında bir anlamda yarım yüzyıl önce evrimini tamamlamış olan parkları yeniden ideolojik bir çerçevede gündeme getirmiştir. Yani, kamusal yeşil alan da daha büyük bir üst kurgu içinde kendine verilen rolü yerine getirmiş ve sistemin, diğer birçok yapısı gibi, "ideolojik talim alanı" olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Peyzaj Mimarlığı, Bürokratik Literatür, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi, İdeoloji.

The History of Landscape Architecture in Turkey as a Field of Architectural History and Relationship between Landscape Architecture and State Ideology

Tayfun GÜRKAŞ

Abstract

This article is a comprehensive evaluation of the literature on the Turkish landscape architecture as well as an in detail study of how landscape architecture was seen through the late Ottoman and early Republican period bureaucracy in academic and bureaucratic texts written on this issue. The evolution of urban parks in Turkey follows a historical path similar to that in the Western world. While parks in Ottoman Turkey fulfilled a traditional role, they became grounds for urban recreation from the eighteenth century onwards. During the late Ottoman period, these areas were converted to urban parks and became significant agents of the modernization project. During the early years of the Republican period, urban parks, which had completed their evolution half a century ago, attained an ideological position yet again. In a

politico-social context that manipulated existing situations to serve present-day concerns, the public park became a more significant component of an ideological narrative and, as numerous other social structures, fulfilled its role as an active ground for the system's "ideological fabrications".

Keywords: Landscape Architecture, Bureaucratic Literature, Late Ottoman and Early Republican Period, İdeology